

TÜRKÇEDE ETKİN ALANLARIN BİLİŞSEL ANLAM BİLİM AÇISINDAN İNCELENMESİ: “KIRMIZI” SIFATI ÖRNEĞİ

An Analysis of Active Zones in Turkish in terms of Cognitive Semantics: Example of Adjective “kırmızı”

Ayşe Eda GÜNDOĞDU¹

Necmettin Erbakan Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-9074-7903

Öz: Anlam başta felsefe olmak üzere dilbilim, göstergebilim, psikoloji, nöroloji gibi birçok alanda araştırma nesnesi yapılan temel kavramların başında gelmektedir. Yüzyıllardır sınırları çizilmeye çalışılan söz konusu kavramı her disiplin kendi bakış açısıyla, farklı bir zeminde ele almaktadır. Dilbilimde anlamın üretimi, büyük oranda anlambilim alt disiplinince konu edilmektedir. Bu çalışmada dilde anlam üretim dinamiklerinden biri olan etkin alanlar olgusunun sıfatlar üzerinde nasıl çalıştığını temellendirmek amaçlanmaktadır. Sıfatlarda etkin alan görünümleri, sıfat ve gönderimde bulunduğu ada ilişkin bilişsel eşleşmelerin hangi koşullarda ve ne şekilde çeşitlenebileceğini ortaya koymaya yardımcı olan bir bilişsel anlambilim terimi olarak tanımlanabilir. Çalışmada *kırmızı* sıfatının TUD v3 aracılığıyla

¹ Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, aedagundogdu@gmail.com

Makale gönderim tarihi: 5 Temmuz 2019; Kabul tarihi: 2 Aralık 2019
Makale künye bilgisi: Gündoğdu, A. E. (2019). Türkçede etkin alanların bilişsel anlambilim açısından incelenmesi: “Kırmızı” sıfatı örneği. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16 (2), 111-133.

bağımlı dizinleri elde edilmiş ve söz konusu bağımlı dizinlerdeki örüntüler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Sıfat-ad eşleşmesinin her zaman nitelenen adın tamamına yönelik olmadığı; sıfatların, adın öngörülebilir ya da öngörülemeyen belirli bir bölümüyle etkileşim kurabildiği, söz konusu etkileşimin aynı zamanda bağlamdan da etkilenebildiği elde edilen sonuçlar arasındadır.

Anahtar Sözcükler: *Renk Sıfatı, Etkin Alan, Anlambilim, Derlem.*

Abstract: Meaning is one of the most significant concepts among the ones which are researched like linguistics, semiotics, psychology, neurology and especially philosophy. Every discipline has studied on this concept, which has been struggled to draw the limits of, with its own view on a different surface. Production of meaning in linguistics mostly has been come up in the picture by the sub-discipline of semantics. In this study, it is aimed to base on how the concept of active zones, which is one of the dynamics of meaning production, work on adjectives. Appearance of active zones in adjectives can be defined as a cognitive semantics term that helps to show under what condition and how cognitive matching of an adjective and the referred noun can vary. In the study, the dependent indexes of the adjective *kırmızı* have been obtained via TUD v3 and the patterns in these indexes have been analysed with content analyse method. Among the results, adjective-noun match does not always address the whole noun that is referred, that adjectives can interact with certain predicted or unpredicted parts of the noun and that this interaction can be influenced by context at the same time.

Keywords: *Colour Adjectives, Active Zone, Semantics, Corpus.*

1. GİRİŞ

Anlam ve anlamın üretimi, sosyal alanlara ilişkin birçok disiplinde araştırma nesnesi yapılan konularından biridir. Sokrates'ten bu yana felsefe ile başlayan anlamın temellendirilmesi konusu psikoloji, nöroloji, göstergebilim, dilbilim gibi birçok alanda farklı bakış açılarıyla ele alınmaktadır. Dilbilim alanında anlamsal sınırların çizilmesi ve anlam üretim süreçlerinin betimlenmesi, doğal dilsel veriler üzerinden gerçekleşmekte, özellikle anlambilim alanında gerçekleştirilen çalışmalar sözcüksel ve tümcesel düzeyde anlam üretim sürecinin altında yatan dinamikleri nedensellik çerçevesinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sözcük anlambilim ve tümce anlambiliminin yanı sıra özellikle son on yılda bilişsel anlambilim çalışmaları anlamın ve anlamlandırma sürecinin bireyin ve

toplumun bilişsel şemalarından yoğun bir biçimde etkilendiği üzerine güçlü tezler ortaya koymaktadır. Bu açıdan kuramsal olarak bilişsel anlambilim üzerine temellendirilen çalışmalar dilde anlamlama (İng. signification) sürecine ve bu sürecin işleyişindeki birtakım bilişsel mekanizmalara odaklanmaktadır.

Dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramsallaştırılmasına anlambilimde *anlamlama* adı verilmektedir (Aksan, 1998, s.31). Büyükkantarcıoğlu (2006) anlamlamanın hem dilsel birimlerin hem de dış dünya gerçekliğine ilişkin olguların bilişsel olarak kavramsal bir düzlemde buluşturulmaları ile gerçekleştirildiğini ve söz konusu kavramsal düzlemin nasıl modellendiğinin, deneyimlenen toplumsal gerçeklik olgularının türü ile yakından ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan anlam üretim süreci, bilişsellik çerçevesinde ele alındığında *dil-deneyim* ve *dil-algı* eşleşmelerinin ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Buna paralel olarak bilişsel anlambilim alanına ilişkin gerçekleştirilen kuramsal çalışmalar (bkz. Langacker (1987); Croft ve Cruse (2004); Lee (2005); Langacker (2009); Evans (2012)) dilsel üretimlerin insan bilişinde üretilen şemalarla çok güçlü bir bağlantı içerisinde olduğunu ve bilişsel birtakım işlemlerden geçerek somutlaştığını ifade etmektedir. Dil kullanıcısının büyük oranda farkında olmadan kullandığı bilişsel enstrümanlar bilişsel anlambilim çerçevesinde *figür-zemin* (İng. figüre-ground), *perspektif* (İng. perspective), *imleyen-sınır* (İng. trajector-landmark), *eğretileme* (İng. metaphor) gibi terimlerle detaylandırılmış bir şekilde çalışılmaktadır. Kavramsal yapıyı tanımlama ve kavram oluşturma süreçlerine bilişsellik çerçevesinde açıklık getirmeye odaklanan söz konusu çalışmalar anlamın sözcüksel ve tümcesel düzeylerde kurulumuna ilişkin dinamiklerinin ortaya konmasını amaçlayan anlambilim çalışmalarına da güçlü bir perspektif kazandırmaktadır. Bu çalışmada dilde anlam üretim dinamiklerinden biri olan etkin alanlar olgusunun sıfatlar üzerinde nasıl çalıştığını temellendirmek amaçlanmaktadır. Söz konusu amaç doğrultusunda Türkçede etkin alan görünümleri, *kırmızı* sıfatı örneğiyle, sıfat ve gönderimde bulunduğu ada ilişkin bilişsel eşleşmelerin hangi koşullarda ve ne şekilde çeşitlenebileceği kapsamında derlem temelli olarak incelenmiştir.

1.1. DİLDE ETKİN ALANLAR

Sözcük anlambilim ve bilişsel anlambilim çalışmalarının kesişim noktalarından biri de etkin alan (İng. active zone) kavramıdır. Etkin

alan olgusu, Türkçe alanyazında henüz detaylandırılmamış bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Langacker tarafından alanyazına kazandırılan bir terim olan etkin alan, iki anlam içeriği arasındaki (genellikle sıfat/ad ya da tamlayıcı/eylem etkileşimlerinde) eşleşmenin ne düzeyde ve hangi koşullarda gerçekleştiğini ortaya koymayı amaçlar. Langacker (1999) dilde iki anlamsal birim yan yana geldiğinde eşleşmenin çok ender olarak iki birimin de tamamını kapsadığını belirtmekte ve örnek olarak tümce (a) ve (b)'yi vermektedir:

(a) The spacecraft is now approaching Venus.

Uzay gemisi şimdi Venüs'e yaklaşıyor.

Tümce (a) incelendiğinde uzay gemisi, Venüs'ün yalnızca belirli bir bölümüne değil tamamına yaklaşmaktadır. Diğer bir deyişle, bilişsel bağlamda kurguladığımızda Venüs bütün bileşenleriyle tümceye dâhil olan bir varlıktır. Bu açıdan tümcede anlamsal açıdan tam bir eşleşmeden söz etmek mümkündür. Öte yandan diller bu denli eşleşmeler kurmadan çok, parçasal düzeyde eşleşmeler yaratma eğilimindedir:

(b) Your dog bit my cat.

Köpeğin kedimi ısırdı.

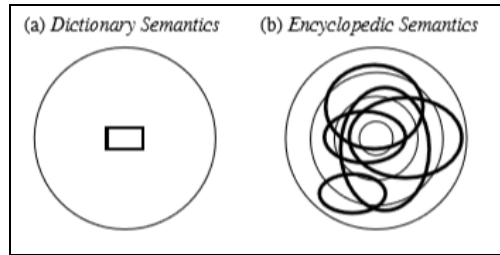
Tümce (b)'de köpeğin kediyi ısırma eylemi bilişsel olarak kurgulandığında köpeğin tamamının söz konusu eyleme dâhil olduğunu söylemek mümkün değildir. Köpeğin dişleri ve çenesi başta olmak üzere belirli bir bölümünün ısırma eylemiyle eşleşmesi söz konusu olduğu için tümce (a) ile karşılaştırıldığında etkin alan kurulumunun bütünüyle sağlandığını söylemek mümkün değildir. Langacker bu durumu metonominin bir türü olarak değerlendirir. Bu noktada dişler ve çene gibi belirli parçaların köpeğin tamamını temsil etmesi yoluyla bir aktarım gerçekleştiği söylenebilir.

Cruse (2000) sıfat-ad öbekleri kapsamındaki etkin alana *red* ve *blue* örneklerini verir ve sıfatın farklı adları tercih etmesi durumunda farklı etkin alanların işlevsel olarak kullanıldığını belirtir:

Tablo 1. *Red* ve *blue* sıfatlarına ilişkin etkin alanlar (Cruse, 2000)

<i>a red hat</i>	whole hat is red
<i>a red book</i>	outside covers are red
<i>a red apple</i>	a significant portion of outer skin is red
<i>a yellow peach</i>	inner flesh is yellow
<i>a pink grapefruit</i>	inner flesh is pink
<i>a red traffic sig</i>	symbols only are red
<i>a red pencil (1)</i>	red on outside
<i>a red pencil (2)</i>	writes red
<i>red eyes</i>	'white' of eyes is red
<i>blue eye</i>	iris is blue

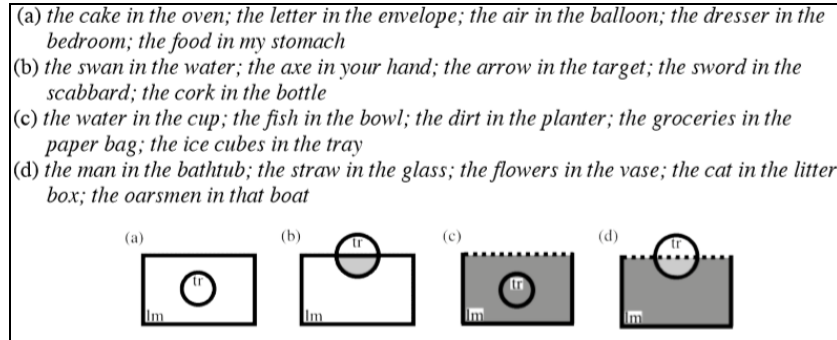
Tablo 1’de *red* sıfatıyla dizime giren adlar incelendiğinde dilbilgisel açıdan eşdeğerlik söz konusu iken anlamsal açıdan aynı denkliliği sağlamanın mümkün olmadığı gözlemlenmektedir. Örneğin *a red hat* öbeğinde kırmızının temsili tamamen sağlanabilirken söz konusu sıfat *a red book* örneğinde yalnızca kitabın dış kapağıyla etkileşime girebilmektedir. Daha ilginç bir veri ise *a red pencil* örneğinden gelmektedir. Kırmızı rengi kalemin dışını da yazdığı rengi de temsil etme potansiyeline sahiptir. Öte yandan *red eyes* ve *blue eye* örnekleri ele alındığında karşımıza basit bir seçme eksenini çıkarmamaktadır. *Kırmızı*, ilk örnekte gözün beyaz kısmını etkin hale getirirken ikinci örnekte *mavi*, iris tabakasını etkin hale getirmektedir. Bu açıdan “anlamın anlamlandırılması” düşünüldüğünde daha karmaşık bir süreçtir. Langacker (2004, s. 1) bunu mizahi bir yolla şu şekilde açıklar:

Şekil 1. Anlamın iki farklı yorumu (Langacker, 2004, s. 1)

Langacker’in gösteriminden yola çıkarak bir sözcüğe ilişkin *sözlüksel bilgi* (İng. dictionary semantics) sözcüğün yalnızca ne anlama geldiği, bilişsel sözlükçede tekil olarak nasıl depolandığı ile sınırlanırken *ansiklopedik bilginin* (İng. encyclopaedic semantics) anlam üretim sürecinde sözcüğün diğer sözcüklerle kurduğu bağlar ve konuşucunun bu yapıları somutlaştırma sürecinde hangi bilişsel dinamiklerini

kullandığına ilişkin derinlemesine ortaya koyan yapılar olduğu söylenebilir. Bu açıdan çalışma kapsamında yer alan *kırmızı* sıfatı ele alındığında sözlüksel düzeyde renk spektrumunda turuncuya yakın ve morun karşısında yer alan nesnelere nitelemek için kullanıldığı bilgisine erişilecektir. Öte yandan sıfatı ansiklopedik düzeyde ele aldığımızda farklı sözcüklerle farklı gönderimsel alanlar kurabildiği, öbek oluşturduğu her yapıyla farklı gönderim ilişkilerine sahip olacağı gözlemlenebilecektir.

Söz konusu ilişkileri daha sistematik ve somut bir biçimde ele almak amacıyla Langacker (2004) trajector (TR) ve landmark (LM) terimlerini kullanır. Bu çalışmada trajector “imleyen”, landmark ise “sınır” terimleriyle karşılanacaktır. İmleyen (İ) bilişsel bir şemada öne çıkan, ön planda olan katılımcı iken sınır (S) daha az öne çıkan katılımcıdır. Bilişsel anlambilime ilişkin çalışmalar, Gestalt psikolojinin *figür-zemin* ilişkiselliğinden yola çıkılarak yapılan bu sınıflandırmanın dilde de geçerli olduğunu ifade etmektedir². İ-S ilişkileri kapsamında tümce (b)’ye geri döndüğümüzde ısıрма eylemini gerçekleştirenin köpek olması ve eylemin konusunu belirten ögenin kedi olması nedeniyle *köpek* İ, *kedi* ise S olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, İ ve S eşleşmeleri her zaman aynı profilde karşımıza çıkmamaktadır. Langacker (2004, s. 5) farklı İ-S profillemesi örnekleri vermiştir:

Şekil 2. İ-S profillemesi örnekleri (Langacker, 2004, s. 5)

Şekil 2 incelendiğinde farklı ilişkilerin farklı İ-S profili oluşturduğunu görmek mümkündür. İ ve S'nin nitelikleri, birlikte oluşturdukları profilin niteliğini de doğrudan etkilemektedir. Fırında olan bir kek İ'nin

² Bkz. Langacker (1987); Croft ve Cruse (2004); Lee (2005); Langacker (2009); Evans (2012).

S'yi tamamen kapsamı üzerine kuruluyken suda yüzen bir kuğu için parçasal bir kapsama söz konusudur. Öte yandan *kupadaki su* ve *banyodaki adam* ifadelerinde profil tamamen değişecektir. Profilleme görünümleri [sıfat+ad] örüntüleri kapsamında değerlendirildiğinde İ ve S'nin birbirine olan konumlarının, onların etkin alan görünümlerini de doğrudan etkileyeceği söylenebilir. Bu açıdan çalışmanın konu alanına paralel bir biçimde *kırmızı* sıfatından yola çıkarak Türkçede sıfatların etkin alan kurulumlarına ilişkin iki varsayımdan söz etmek mümkündür:

Varsayım 1: Türkçede [sıfat+ad] örüntülerinde her zaman tam eşleşme sağlanmamaktadır.

Varsayım 2: Türkçede [sıfat+ad] örüntülerinde tam eşleşme sağlansa dahi farklı birlikteliklerin farklı profiller oluşturma eğilimi son derece yüksektir. Diğer bir deyişle, söz konusu örüntülerin farklı İ-S ilişkileri kapsamında karşımıza çıkması yüksek olasılıktır.

Bu çalışma [sıfat+ad] örüntülerinin etkin alanlarına ilişkin yukarıda yer verilen iki varsayımın sınanması üzerine biçimlendirilmiştir. Varsayımlar, veritabanından elde edilen bağımlı dizin görünümleri, eşdizimsel örüntüler ve tanık tümceler kapsamında sınanmıştır.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada betimsel tarama yöntemi kullanılmıştır. Betimsel çalışmalar bilimin betimleme amacına hizmet etmekle birlikte, aynı zamanda kendinden sonraki çalışmalar için denence üretmeye yönelik öngörü sağlamaktadır (Erkuş, 2009). Araştırmada veriler içerik analizinin alt yöntemlerinden biri olan tematik analiz yöntemi ile çözümlenmiştir. İçerik analizi sözel, yazılı ve diğer materyallerin içerdiği mesajı, anlam ve/veya dilbilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunma yoluyla sosyal gerçeği araştıran bilimsel bir yaklaşımdır (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Tematik analiz ise içerik analizi kapsamında, elde edilen veriler içerisinde tema ve örüntüler aramak amacıyla yapılan kodlamalara dayalı bir analiz yöntemidir (Glesne, 2013). Bu çalışmada inceleme konusu sıfatın bağımlı dizin görünümleri ortaya konmuş ve bu örüntüler aracılığıyla etkin alan görünümleri ve profilleri değerlendirilmiştir.

2.1. ARAŞTIRMANIN VERİ SETİ

Bu araştırmanın veri setini Türkçe Ulusal Derlemi V3 (TUD v3)³ veritabanında yer alan metinler oluşturmaktadır. TUD v3 günümüz Türkçesinin dengeli, büyük ölçekli (50 milyon sözcük) ve genel amaçlı bir derlemi olacak biçimde tasarlanmıştır. Bu amaçla, daha önce başka dillerde yapılmış olan derlem oluşturma çabaları ve deneyimlerinden de yararlanılmıştır. Bu bağlamda, TUD v3'ün oluşturulması sırasında, genel olarak Britanya Ulusal Derlemi'nin yapısı örnek alınmış ve Türkçe için gerekli durumlarda değişikliklere gidilmiştir. TUD v3'ün tüm oluşturma aşamalarında çeşitli açık-erişimli araçlar kullanılmış ve oluşturulan derlemin de araştırmacılara ve ticari olmayan kullanımlara açık ve erişilebilir olması hedeflenmiştir. TUD v3 50 milyon sözcükten oluşan, 24 yıllık bir dönemi (1990-2013) kapsayan, günümüz Türkçesinin çok sayıda farklı alan ve türlerden yazılı ve sözlü örneklerini içeren, geniş kapsamlı, dengeli ve temsil yeterliliğine sahip, genel amaçlı bir referans derlemidir. Kullanıcılar çok çeşitli kısıtlama ölçütleri ile (medya, metin örnekleme, konu alanı, türev metin biçimi, yazar cinsiyeti, hedef okur ve metin türü vb.) sorgularını gerçekleştirebilirler. Ayrıca TUD v3 sürümünde kullanıcılar sözcük türüne ve eklere göre de sorgu yapabilmekte; çoksözcüklü birimleri arayabilmektedir. Ayrıca sorgularını düzenli ifadeler olarak da gönderebilmektedir.

2.2. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

- TUD v3'te *Kurgusal Düzyazı* tabakasında yer alan bağımlı dizinler kullanılmıştır.
- Sıfatların tümcede niteleyici işlevindeki görünümleri tercih edilmiştir.
- Eşdizimsel örüntülerin daha net ortaya konması için n-gram aralığı olarak $[n-1/n+2]$ belirlenmiştir.

2.3. VERİ TOPLAMA VE ÇÖZÜMLEME SÜRECİ

Araştırma konusu sıfatın bağımlı dizin görünümüne ulaşmak için TUD v3 sorgu arayüzü kullanılmıştır. Elde edilen sorgu sonuçları kapsamında *kırmızı* sıfatının bağımlı dizinlerdeki görünümleri betimlenmiştir. Bağımlı dizinleri oluşturduktan sonra veri setlerinin

³ Ayrıntılı bilgi için: <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/> (ET: 15.12.2018)

araştırmacı tarafından işlenmesi-sınıflandırılması sürecine başlanmıştır. Çalışmada tek bir tümcenin bağlamı veremediği durumlarda TUD v3'te yer alan ayrıntılı tanık tümce görüntüleme aracı kullanılmıştır.

3. BULGULAR VE YORUM

3.1. GİRİŞ GÖZLEMLERİ

Kırmızı sıfatının *Kurgusal Düzyazı* tabakasında yer alan bağımlı dizin görünümüleri incelendiğinde farklı 488 metinde, 2421 sıklıkta karşımıza çıkmaktadır. Çalışma [sıfat+ad] örüntüleri kapsamında gerçekleştirileceği için sıfatın eşdizimsel görünümünün ortaya konması gerekmektedir. Bu açıdan TUD v3 eşdizimlilik arayüzü aracılığıyla *kırmızı* sıfatıyla kullanım sıklığı yüksek olan yapılar listelenmiştir. Şekil 3'te kullanılan arayüze ilişkin kısa bir kesite yer verilmiştir.

#	Sözcük	Yazılı Metinlerdeki Toplam Sayı	Beklenen Eşdizimlilik Sıklığı	Gözlenen Eşdizimlilik Değeri
353653	bir	1315029	188.3675	284
1059304	ve	1128733	161.6821	112
497943	şarap	1977	0.2832	53
581949	kan	8573	1.228	53
335542	sarı	4678	0.6701	46
605395	kırmızı	7114	1.019	36
933222	ıpk	7054	1.0104	33
819908	küçük	36225	5.1889	33
772868	da	397286	56.9081	33
794372	mavi	4624	0.6624	32
80191	yeşil	6504	0.9316	30
901102	ıyıkta	305	0.0437	28

Şekil 3. TUD v3 *kırmızı* sıfatının eşdizimlilik görünümüleri arayüzü

Tablo 2. *Kırmızı* düğüm sözcüğünün [sıfat+ad] eşdizimlilik görünümleri⁴

D. Sözcük	E. Sözcük	f	E. Sözcük	f
	<i>ışık</i>	93	<i>saç</i>	18
	<i>şarap</i>	63	<i>şapka</i>	15
	<i>gül</i>	74	<i>bavul</i>	15
	<i>kalem</i>	37	<i>kiremit</i>	13
	<i>yanak</i>	32	<i>balon</i>	13
	<i>karanfil</i>	31	<i>domates</i>	13
	<i>kurdele</i>	28	<i>leke</i>	13
	<i> yüz</i>	27	<i>elbise</i>	13
	<i>dudak</i>	26	<i>şerit</i>	12
	<i>araba</i>	26	<i>biber</i>	11
	<i>perde</i>	24	<i>halı</i>	11
	<i>çiçek</i>	22	<i>dantel</i>	10
	<i>çizgi</i>	22	<i>oje</i>	9
	<i>göz</i>	21	<i>filyonk</i>	7
	<i>başlık</i>	20	<i>kan</i>	7
	<i>kadife</i>	20	<i>ponpon</i>	7
	<i>düğme</i>	20	<i>şişe</i>	7

Şekil 3 incelendiğinde *kırmızı* sıfatının yalnızca [sıfat+ad] değil aynı zamanda [sıfat+bir+ad] örüntüsüyle yaygın olarak dizgeselleştiği görülmektedir. Bu açıdan çalışmanın kapsamı söz konusu iki farklı örüntüye paralel olarak genişletilmiştir. Tablo 2’de *kırmızı* düğüm sözcüğünün [sıfat+ad] ve Tablo 3’te [sıfat+bir+ad] örüntülerine ilişkin eşdizimsel görünümlerine yer verilmiştir.

Tablo 2 incelendiğinde *kırmızı* düğüm sözcüğünün *ışık*, *şarap*, *gül* ve *kalem* eşdizimsel adlarıyla yaygın bir biçimde dizgeselleştiği gözlemlenmektedir. Bu açıdan, sözcüğün görsel algıyı harekete geçiren bir niteleyen olduğu da düşünüldüğünde, genel olarak somut kategorideki adları tercih etmesi beklendik bir sonuçtur. Tablodaki eşdizimsel birimler anlambilimsel ulamları açısından ele alındığında sıfatın GÖRSEL ALGI (ışık), SIVI (şarap), BİTKİ (gül, karanfil, çiçek, biber) NESNE (kalem, başlık, kadife, şapka) ulamlarını yoğun olarak tercih ettiği söylenebilir. Öte yandan, eşdizimsel sözcükler ulamlama düzeyleri açısından ele alındığında “çiçek>gül/karanfil” gösteriminde olduğu gibi temel düzey ulamlar dışında üst düzey ulamsal görünümlere de ender olarak rastlandığı söylenebilir.

⁴ Bağımlı dizinlerdeki eşdizimliliklerden $f > 6$ ölçütünü karşılayanlar değerlendirilmeye alınmıştır.

Tablo 3. *Kırmızı* düğüm sözcüğünün [sıfat+bir+ad] eşdizimlilik görünümleri⁵

D. Sözcük	E. Sözcük	f	E. Sözcük	f
KIRMIZI	<i>gül</i>	25	<i>çiçek</i>	5
	<i>elbise</i>	8	<i>ampul</i>	3
	<i>çizgi</i>	7	<i>koltuk</i>	4
	<i>ışık</i>	6	<i>bavul</i>	3
	<i>kalem</i>	6	<i>araba</i>	3
	<i>top</i>	5	<i>domates</i>	3
	<i>eşarp</i>	5	<i>kurdele</i>	3
	<i>karanfil</i>	5	<i>top</i>	3
	<i>yüz</i>	5	<i>nokta</i>	3

Tablo 3 aracılığıyla [sıfat+bir+ad] örüntüleri incelendiğinde [sıfat+ad] örüntüsüne göre daha az yaygın bir kullanıma sahip olduğu gözlemlenmektedir. [sıfat+bir+ad] örüntüsünde özellikle *gül* ögesinin diğerlerine göre çok daha yaygın kullanıldığı söylenebilir. Tablodaki ögeler genel olarak incelendiğinde NESNE ve BİTKİ ulamları çerçevesinde çeşitlendiği gözlemlenmektedir. Öte yandan, karşılaşılan en ilginç bulgulardan biri, “bir” niteleyicisinin her durumda kullanılamaması üzerinedir. [sıfat+ad] örüntüsünde sıklığı yüksek olarak karşılaşılan ışık ögesi, bağımlı dizinlerde karşımıza son derece ender çıkmaktadır ve farklı bağlamlarda anlamsal çerçevesi değişmektedir:

- (1) Anası lambayı yaktı, **kırmızı bir ışık** doldu odaya. [W-KA16B3A-0706-49]
- (2) Önce **kırmızı ışık** yandı, sonra kontörümün kalmamış olduğunu bildiren sinir bozucu düdüğ çaldı. [W-RA16B2A-0316-21]
- (3) Doldurup gaz pedalını köküne kadar; Atatürk bulvarına aşağı ne yeşil ne de **kırmızı ışık** görmüyordu. [W-JA16B4A-1093-30]

TUD v3 aracılığıyla elde edilen tanık tümceler incelendiğinde *kırmızı bir ışık* öbeğinin seçim ekseninde her koşulda diğer renklere de izin verdiği gözlemlenmektedir. Öte yandan *kırmızı ışık* öbeği iki farklı çerçevede ele alınabilir: TRAFİK ulamıyla sınırlandırıldığında alternatif seçim eksenleri yeşil ve sarı olacaktır fakat daha genel bir kullanımla yine tüm renkler seçime dahil olabilir. Buna paralel olarak *kırmızı*

⁵Bağımlı dizinlerdeki eşdizimliliklerden f>2 ölçütünü karşılayanlar değerlendirilmeye alınmıştır.

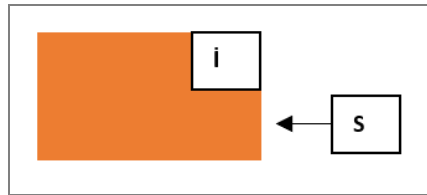
biber/kırmızı bir biber gibi öbek yapılarında da “bir” niteleyicisinin seçme ve birleştirme (S-B) eksenlerinde önemli bir değişken olduğu, türe özgü gönderimlerde ya da kalıplaşma eğilimindeki yapılarla kullanılmadığını söylemek mümkündür.

3.2. KIRMIZI SIFATININ ETKİN ALAN GÖRÜNÜMLERİ

Etkin alan görünümü kuramsal çerçevede de detaylı olarak ele alındığı gibi İ ve S arasındaki ilişkisellikten beslenmektedir. Bu açıdan çalışmada temel olarak, *kırmızı* sıfatının (İ) öbek yapı oluşturduğu adın (S) bütünüyle mi yoksa sınırlı bir alanıyla mı etkileşim kurduğu sorgulanmıştır. Bağımlı dizinler incelendiğinde bazı koşullarda *kırmızı* sıfatının nesnenin tamamına ilişkin bir gönderimi olduğu gözlemlenmektedir. Bu tip görünümde İ ve S'nin tamamen eşleştiği söylenebilir. Öte yandan bağımlı dizin görünümünün büyük bir bölümünde İ-S eşleşmesinin bütünüyle kurulamadığı gözlemlenmektedir: S, İ'nin yalnızca (tahmin edilebilir ya da edilemez düzeyde) belirli bir bölümüyle etkileşime geçebilmektedir. Ayrıca başka bir değişken de İ ve S'nin eşleşmesindeki bağlam faktörüdür. Bağlam göz önüne alınmadığında dil kullanıcısı tarafından bilişsel eşleşmenin tam olarak kurulamadığı bulanıklık (ambiguity) içeren alanlarla karşılaşmaktadır. İlerleyen bölümlerde söz konusu koşullar detaylı olarak ele alınmıştır.

3.2.1. İMLEYEN VE SINIRIN TAMAMEN EŞLEŞTİĞİ ETKİN ALANLAR

İncelenen bağımlı dizin görünümünde *kırmızı* sıfatının nitelediği adın fiziksel olarak tamamıyla etkileşime giren yapılarla rastlanmaktadır. Bu örneklerin tanık tümce içerisindeki profillerinde İ ve S'nin tamamen birbiriyle eşleşebildiği gözlemlenmektedir. İ-S tam eşleşmelerinin gösteriminde İ ve S tamamen üst üste olduğu için S'yi görmek teorik olarak mümkün değildir:

Şekil 4. İ ve S'nin tam eşleşme gösterimi

Söz konusu profillerin kurulmasında temel ölçüt *homojenlik* olarak değerlendirilebilir. Bu kapsamda homojen eşleşmeye göre, sıfatın

nitelediği adın hangi kesiti ele alınırsa alınsın, sıfatın etkinleşmediği hiçbir alan olmaması beklenir. TUD v3 aracılığıyla elde edilen tanık tümceler incelendiğinde Şekil 4'te yer alan İ ve S'nin tam eşleşme gösterimi örneklerine rastlanmaktadır:

(4) Ortadaki sehpa da dün geceden kalmış bir şişe **kırmızı şarap** ve boş bir kadeh vardı. [W-KA16B3A-0550-1532]

(5) Gömleğim de kana benzeyen **kırmızı lekeler** vardı. [W-QA16B3A-0617-1448]

(6) **Kırmızı oje** sürülmüştü ayak parmaklarına. [W-VA16B3A-2629-124]

(7) Birincisinde, küçük bir çocuk elindeki bozuk paraları sımsıkı tutarak içeri girdi ve **kırmızı bir balon** satın alıp gitti. [W-OA16B2A-1253-654]

(8) Gülizarın değişik pozlarda çekilmiş resimlerine, yarı açık **kırmızı dudaklarına**, dekoltesinden taşan diri göğüslerine baktı. [W-IA16B3A-0041-1]

(9) Protokolde yer alan önemli şahıslar için de ayrı bir uzun **kırmızı halı** yerleştirildi. [W-VA16B4A-1030-967]

Tanık tümceler (4-9) incelendiğinde *kırmızı şarap*, *kırmızı leke*, *kırmızı oje*, *kırmızı balon*, *kırmızı dudak*, *kırmızı halı* öbeklerinde doğrudan nesnenin bütünü ile sağlanan etkin alan kurulumuna rastlanmaktadır. Bu açıdan İ'nin, S'nin tamamını etkinleştirdiği söylenebilir. Öte yandan söz konusu etkin alan kurulumlarının her S-B koşulunda aynı esnekliğe sahip olmadığı da gözlemlenen bir diğer bulgudur. Örneğin *kırmızı şarap* dizilimine ilişkin her koşulda [renk sıfatı+şarap] denklemi kuramazken *kırmızı balon* diziliminde [renk sıfatı+balon] denklemine ulaşmak mümkündür. Bu açıdan İ ve S tamamen eşleşse dahi bu eşleşmenin S-B ekseninde her zaman eşit bir seçim söz konusu olmadığı söylenebilir. Bu açıdan türsel ayırım amaçlı, daha dar ulamlama eğiliminde olan adlarda her ne kadar İ ve S tamamen eşleşse de S-B koşulunda her öğeyle her zaman etkin alan kurulamadığı önemli bulgular arasındadır (Bkz. Tablo 4):

Tablo 4. *Şarap ve balon* ögelerine ilişkin türsel etkin alan kurulum görünümleri

<i>kırmızı şarap</i>	bir şarap türü
<i>beyaz şarap</i>	
<i>pembe şarap</i>	
<i>kırmızı balon</i>	bir balon türü?
<i>yeşil balon</i>	
<i>gri balon</i>	
<i>mor balon</i>	
<i>eflatun balon...</i>	

Öte yandan İ-S tam eşleşme kurulumu sağlayan bazı öbek yapılarının yeni bir kalıplaşmış birim oluşturma eğiliminde olduğu da elde edilen önemli bulgular arasındadır. Bu koşullar S-B'nin kısıtlı olması açısından bir önceki türsel S-B eksenine benzetmekle birlikte anlamsal alan oluşturma sürecinde farklı bir dinamikten beslendiği görülmektedir. Söz konusu koşulda, bir tür sınıflandırmasından çok değişmeceli anlamın devreye girerek yeni bir gönderim ve çerçeveye ait bir anlamsal kurulum oluşmaktadır:

(10) İki tahta sandalye, bir tahta masa, bir gömme dolap ve tahta döşemenin üstünde de küçük **kırmızı bir halı** vardı. [W-SA16B2A-1196-11]

(11) Protokolde yer alan önemli şahıslar için de ayrı bir uzun **kırmızı halı** yerleştirildi. [W-VA16B4A-1030-967]

(12) Süzülüverdün aralık kapıdan içeri, davetli olduğun gökdelen katına çıkabilecek özgüveni toplamaya çalışıyorsun, mühim insanları ağrlayan **kırmızı halının** üzerindesin şimdi. [W-RA16B0A-0151-1974]

Tümce (10-12) incelendiğinde ilk tümcenin çerçeve açısından son derece esnek olduğu söylenebilir. *Kırmızı bir halı* öbeği bu bağlamda NESNE ulamına ilişkin bir öge olarak değerlendirilir. Öte yandan 11 ve 12. tümcelerde *kırmızı halı* öbeği RESMİ DURUMLAR ulamı kapsamında yeni bir çerçevede kullanılabilir.

Dikkate değer diğer bir nokta da incelenen örneklerin bir kısmında, özellikle NESNE ulamı altında değerlendirilebilecek olanlarda, *üzerinde başka renkten bir desen bulunma* durumudur. Söz konusu durumun öngörülemez binlerce alt olasılığı olması nedeniyle bağlamda özellikle

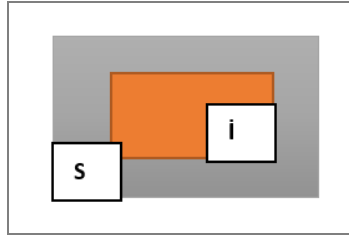
belirtilmediği sürece, tam eşleşme kurulumunun bozulmadığı düşünülmektedir. *Kurdele, perde, başlık, kadife, düğme, şapka, kiremit, balon, elbise, şerit, halı, dantel, oje, fiyonk, ponpon...* örnekleri bu bağlamda tam bir eşleşme örneği göstermektedir. Nitekim Cruse (2000) da bu görüşe paralel olarak farklı etkin alan eşleşmelerini gösterdiği tablosunda “a red hat” öbeğinin etkin alan eşleşmelerinde “whole hat is red” açıklamasını yapmaktadır.

3.2.2. İMLEYENİN SINIRIN BİR PARÇASIYLA EŞLEŞTİĞİ ETKİN ALANLAR

TUD v3 bağımlı dizin görünümüleri incelendiğinde S'nin İ'nin yalnızca bir parçasıyla kurulan eşleşmelerde iki farklı koşul olabildiği gözlemlenmektedir. İlk koşulda sıfatın, nitelediği ada ilişkin öngörülebilir bir alanda etkinleşebildiği söylenebilir. *Kırmızı gül, kırmızı araba* vb. örnekleri bu kapsamda değerlendirilebilir. İkinci koşulda ise *kırmızı yanak, kırmızı yüz* öbeklerinde olduğu gibi sıfatın, adın hangi parçasını etkinleştirdiği konusunda bilişsel eşleşme rahatlıkla kurulamamaktadır.

3.2.2.1. İMLEYENİN SINIRIN ÖNGÖRÜLEBİLİR BİR PARÇASIYLA EŞLEŞTİĞİ ETKİN ALANLAR

İ'nin S'nin öngörülebilir bir parçasıyla eşleştiği etkin alan görünümüleri incelendiğinde, dil kullanıcısının doğal artalan bilgisi yardımıyla bilişsel bir çerçeve oluşturabildiği söylenebilir. Özellikle belirgin ara-düzye ulamlara sahip ve gündelik yaşamda sıkça rastlanan temel düzey ulamsal ögelerde söz konusu eşleşme son derece kolaylıkla sağlanabilmektedir:

Şekil 5. İ ve S'nin öngörülebilir eşleşme gösterimi

İ'nin S'deki etkin alan görünümünün öngörülebilir düzeyde olduğu koşullara BİTKİ ulamı altındaki ögeler örnek olarak gösterilebilir. *Kırmızı* sıfatının eşdizimsel çerçevesi bağlamında *çiçek* ögesi hem üst düzey anlambilimsel ulam olarak hem de *gül, karanfil* gibi temel düzeyleriyle yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. En dar kodlu dil

kullanıcısının dahi dünya bilgisini kullanarak çiçek-sap-yaprak ayrımını yapabilecek olması, sıfatın öngörülebilir etkin alan yaratmasında önemli bir koşuldur.

(13) Dokunulabilir, tutulabilir ölçüde somut olan tek şey, **kırmızı bir gül...** [W-CA16B1A-2634-114]

(14) Elinde bir demet çiçek, **kırmızı karanfil** olabilirdi, sarılıp öpüşürlerdi. [W-DA16B2A-0639-1413]

Tümce (13,14) incelendiğinde *kırmızı bir gül* ve *kırmızı karanfil* öbekleri kapsamında çok büyük olasılıkla hiçbir dil kullanıcısı tamamıyla kırmızı bir gül ya da sap/yaprak bölümü kırmızı olan bir karanfil kurgusuna ulaşmayacaktır. Öngörülebilir etkin alan görünümüne ilişkin diğer bir dinamik ise nesnenin/varlığın dış yüzeyine yapılan gönderimlerdir. Bir önceki koşul kadar sınırları net çizilmiş olmasa da tümce (15,16) örneklerinde olduğu gibi etkin alan kurulumunun nesnenin dış yüzeyine yönelik olduğu bilişsel açıdan tüm dil kullanıcılarında benzer doğrultuda işlenmektedir.

(15) Minibüse benim **kırmızı bavulu** ve çantaları yerleştirdik. [W-EA16B3A-0570-1498]

(16) Okul müdürünün **kırmızı arabasını** kastediyorum. [W-UA14B1A-1594-5]

Öte yandan, tıpkı tam eşleşme gönderimlerinde olduğu gibi öngörülebilir eşleşme görünümünde türsel ayırım, S-B eksenlerine bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Nesnenin dış yüzeyine gönderimde bulunan ve öngörülebilir bir etkin alan yaratan *kırmızı bavul* ve *kırmızı biber* öbeklerinde aynı esneklikte bir S-B alanı oluşturulamamaktadır.

(17) Rüzgârda tıkr tıkr sallanan kırmızı biber dizileriyle soluk renkli çamaşırlar da hatta, leğenler, maşalar, süpürgeler, tencereler ve tencerelerden yükselen yanık soğan kokuları da... [W-RA16B2A-0035-9]

Tümce (17)'de *kırmızı biber* tıpkı kırmızı *şarap örneğinde* olduğu gibi türsel bir ayrımı da göstermektedir. Bununla birlikte BİTKİ ulamından BAHARAT ulamına geçiş yaptığında ise etkin alanı tamamen değişmekte ve tam eşleşme gösterebilmektedir:

(18) Sultan'ın helmelenmiş, **kırmızı biberi** bol kuru fasulyesine -ısıtmaya kalkışmadan- yumulup, devrilelim. [W-DA16B2A-0111-2101]

Dikkate değer bir başka görünüm de çok benzer ulamsal özelliklere sahip ve sınırlı S-B ekseninde her birleşimin daima aynı bilişsel süreçler doğrultusunda kurgulanmadığıdır. Örneğin *biber* ve *domates* öğelerinin çok yakın ulamsal özelliklere sahip olmasına rağmen *kırmızı biber* türsel bir ayrıma sahipken *kırmızı domates* öbeğinde türsel ayrımdan çok domatesin olgunlaşmış olmasına gönderimde bulunmaktadır.

(19) Ada'nın avuçlarında **kırmızı bir domates** duruyordu. [W-UA16B1A-3338-12]

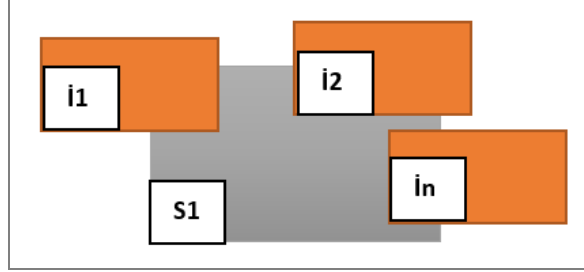
İ ve S'nin öngörülebilir alan eşleşmelerinde elde edilen bir başka bulgu ise S-B eksenindeki bir değişimin etkin alan görünümünü doğrudan etkileyebileceği üzerinedir.

(20) Şiş ve **kırmızı gözleriyle** Burak'a baktı, yavaşça yerinden kalktı, çayını getirdi. [W-HA16B1A-0367-1735]

Tümce (20) incelendiğinde kırmızı sıfatı gözün beyaz kısmının kızardığına ilişkin bir etkin alan görünümü kurmaktadır. Aynı dizilimi *mavi göz* öbeğiyle kurduğumuzda etkin alan değişecek ve gözün iris bölümüne kayacaktır. *Kırmızı göz* öbeğinde *mavi göz*, *yeşil göz*, *kahverengi göz* gibi göz türüne özgü bir alt ulam kurulma amacı olmamakla birlikte gözün beyaz bölümünün rahatsızlık, yorgunluk gibi bir sebeple damarlarının daha belirgin olarak ortaya çıkmasından söz edilmektedir. Cruse (2000) *red eyes* ve *blue eye* örnekleri kapsamında İngilizcede de aynı bulgulara erişmektedir.

3.2.2.2. İMLEYENİN SINIRIN ÖNGÖRÜLEMEZ BİR PARÇASIYLA EŞLEŞTİĞİ ETKİN ALANLAR

Bazı İ-S görünümünde eşleşme öngörülebilir bir düzeyde sağlanamamaktadır. Başka bir deyişle, sıfatın harekete geçirdiği etkin alan görünümüleri ad üzerinde bilişsel olarak kolay bir şekilde çözümlenememektedir. Bu açıdan İ ve S arasında birden çok eşleşme olasılığına erişim mümkündür.

Şekil 6. İ ve S'nin öngörülemez eşleşme gösterimi

Şekil 6'da görüldüğü gibi İ'nin S üzerinde birden fazla (n sayıda) konumlandırması mümkündür. Bağlamda doğrudan belirtilmediği sürece tam bir kestirim yapmaktan söz etmek mümkün değildir. Örneğin *kırmızı yanak* ve *kırmızı yüz* öbek yapıları incelendiğinde *yanak* ve *yüz* ögeleri bir sınır olarak kabul edilebilirken sıfatın tam olarak nereyi etkinleştirdiği belirsiz kalmaktadır.

- (21) **Kırmızı yanakları** solmuş, eski güzelliğinden eser kalmamıştı. [W-UA16B2A-1206-806]
- (22) Köylü sarığıyla **kırmızı yüzü** ahenk içinde olan birisi atından aşağıya atlayıp koluna girdi, beni âdeta sündürerek, "Niydeceğen Osman Emmi'yi?" dedi. [W-IA16B3A-0300-1]

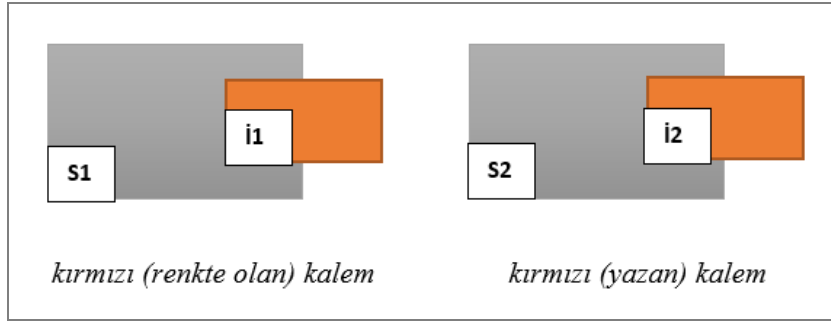
Tümce 21'de öngörülemeyen bir etkin alan kurulumunun temel nedeni yanak ögesinin sınırları rahatlıkla çizilebilen bir alan olmamasıdır. Bu açıdan sıfatın İ olarak nerede etkinleştiği kestirilememektedir. Öte yandan tümce 22'de S'nin konumlanma bilgisine doğrudan ulaşılırken İ açısından tam olarak nerede etkinleştiği bilgisine erişim zordur: *Kırmızı yüz* profilinde yüzün tamamı, yanaklar, alın vb. farklı bölgeler etkinleşebilir.

3.2.3. İMLEYEN VE SINIRA İLİŞKİN BULANIK ALANLAR

İncelenen bağımlı dizinlerde İ ve S ilişkiselliğinde bazı sınırlı durumlarda birbirinden bağımsız birden farklı profile erişim mümkündür. İ ve S'ye ilişkin öngörülemez alanlarda aynı profil kesitinde farklı etkinleştirmeler söz konusuysen bulanık alanlar oluşumunda profiller de birbirinden ayrılmaktadır.

- (23) **Kırmızı kalemle** kareli kâğıda yazılmış mektubu açıp okuyorum: Her satıra sinmiş korku, umarsızlık, ölüm halay çekiyordu. [W-IA16B3A-0871-1136]
- (24) Cemil Yekta, çantasından kalınca not defterini çıkardı, "G" harfinin olduğu sayfayı açtı, **kırmızı kalemini** aldı. [W-PA16B2A-1422-487]

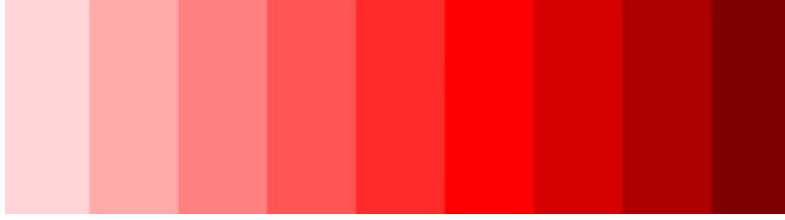
Tümce (23, 24) incelendiğinde *kırmızı kalem*, kırmızı (renkte olan) kalem ve kırmızı (yazan) kalem olmak üzere iki farklı İ-S profili kurmaktadır. İlk profilde *kırmızı kalem* nesnenin dış görünümüne ilişkin bilgi verirken ikinci profilde de yazdığı renge ilişkin İ-S ilişkisi kurmaktadır. Bu açıdan İ-S gösteriminde iki farklı şemaya ulaşmak mümkündür.

Şekil 7. İ ve S'nin bulanık alan eşleşme gösterimi

3.2.4. İMLEYEN VE SINIRA İLİŞKİN DİĞER GÖZLEMLER

İ ve S ilişkiselliğine ilişkin etkin alan görünülerinde ayrıca doğrudan etkin alan kapsamına girmeyen ama bir yönüyle dahil edilebilecek iki durum gözlemlenmiştir. Bunlardan ilki (çalışma bir renk sıfatı kapsamında temellendirildiği için) sıfatın kendi özniteliksel görünümü doğrultusunda adları birden fazla renk tonu olasılığıyla etkinleştirmesidir. Diğer bir deyişle eşdizimsel örüntü içerisine girdiği ad değişikçe *kırmızı* sıfatının spektrum yeri de değişmekte ve hatta bazı durumlarda başka bir renge doğru ilerlemektedir. Örneğin *kırmızı biber* ve *kırmızı yanak* öbeklerinde bilişsel arka planda işlenen renk birbirinden farklı olacaktır (Bkz. Şekil 8).

Şekil 8. Kırmızı rengin spektrumu

Öntür (İng. prototype) olarak spektrumun ortası kabul edildiğinde *kırmızı biber* öbeğinde spektrumun orta-sağına doğru bir eğilim gözlenirken *kırmızı yanak* öbeğinde orta-sola yönelik farklılaşmalar gözlemlenebilmektedir. Öte yandan, *kırmızı şarap* öbeği ele alındığında spektrumda en sağa doğru bir kayma eğilimi olacaktır, büyük olasılıkla bordodan bahsedilecektir. Bu açıdan dil kullanıcısının bilişinde öntürel olarak aynı renk yer almasına rağmen farklı adlarla örüntüye girdiğinde farklı görünümler kurulmaktadır.

Gözlemlenen diğer bir durum ise *kırmızı* sıfatının birden fazla söylem ezgisi oluşturma eğiliminde olduğudur.⁶ Bu açıdan olumlu, olumsuz ve yansız görünümlemlerle karşılaşmaktadır. Bu durum bazen öbek yapının çağrışımsal alanı bazen de bağlama ilişkin farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin *kırmızı göz* öbeği olumsuz bir ezgi kurarken *kırmızı balon*, *kırmızı yanak* ifadelerinde olumlu ya da yansız ezgiler kurulabilmektedir.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada Türkçede renk sıfatlarının etkin alan oluşturma eğilimleri *kırmızı* sıfatı üzerinden ele alınmıştır. Etkin alanlar, sıfat/ad ya da tamlayıcı/eylem etkileşimlerinde dil kullanıcısının doğrudan farkında olmasa da bilişsel olarak dilsel düzleme aktardığı bir eğilimdir. Bu açıdan dilde sıfatların nitelediği adın tamamına ya da bir parçasına ilişkin ne tür düzeyde eşleşmelerin olabileceği sorgulanmış, bu kapsamda iki temel varsayım üretilmiştir: Bunlardan ilki Türkçe [sıfat+ad] örüntülerinde her zaman tam eşleşme sağlanamaması,

⁶ Söylem ezgisi görünümleri dilsel bir üretimde sözcüksel ve sözcük üstü düzeyde gizil olarak yer alan karmaşık tutumsal yapılarıdır (Stubbs, 2001). Bu tutumsal yapılar olumlu, olumsuz, yansız ya da bağlama göre şekillenebilen olasılık, kesinlik gibi duygu değerleriyle karşımıza çıkmaktadır.

ikincisi ise [sıfat+ad] örüntülerinde tam eşleşme sağlansa dahi farklı birlikteliklerin farklı profiller oluşturma eğiliminin son derece yüksek olmasıdır. Bu çalışma ile bu iki varsayımın sınanmış ve sınanma koşulları detaylandırılmıştır. Anlam üretim sürecinde bilişsel faktörlerin önemli bir dinamik olması nedeniyle aktif alan görünümünü ortaya koymak için uygun bir kuramsal yön çizme yeterliğine sahip olması açısından *imleyen* (İ) ve *sınır* (S) eşleşmelerinden yararlanılmıştır.

Çalışmada günümüz Türkçesini örnekleyen genel amaçlı bir derlem olan TUD v3 veritabanı olarak kullanılmış, derlemde elde edilen bağımlı dizin görünümü eşdizimsellik görünümü ve tanık tümceler aracılığıyla çalışma gerçekleştirilmiştir. Giriş gözlemleri niteliğinde, *kırmızı* sıfatının *Kurgusal Düzyazı* tabakasında toplam 488 metinde 2421 sıklıkta karşımıza çıktığı söylenebilir. Bağımlı dizinler incelendiğinde söz konusu sıfatın yalnızca [sıfat+ad] değil aynı zamanda [sıfat+bir+ad] örüntüsüyle yaygın olarak dizgeselleştiği görülmektedir. Bu açıdan araştırmanın n-gram aralığı [n+2] olarak genişletilmiştir. [sıfat+ad] ve [sıfat+bir+ad] örüntülerinde düğüm sözcüğün *ışık, şarap, gül ve kalem* eşdizimsel ögeleriyle yaygın bir biçimde kullanıldığı söylenebilir. Tablolardaki tüm eşdizimsel ögeler ele alındığında NESNE ulamına ilişkin ögelerin diğer ögelere göre çok daha fazla yer kapladığı gözlemlenmektedir. Bu da düğüm sözcüğün bir renk sıfatı olması dolayısıyla somut algıya yönelik bir gönderim alanı kurma eğilimiyle ilişkilendirilebilir. *Kırmızı* sıfatı ayrıca SIVI, BİTKİ, GÖRSEL ALGI gibi ulamlara ilişkin ögelerle de dizgeselleşebilmektedir.

Sıfatın etkin alan görünümü incelendiğinde bazı koşullarda nitelediği nesnenin/varlığın tamamını kapsayacak düzeyde gönderime sahip olduğu gözlemlenmektedir. Erişim düzeyi, bilişsel bağlamda ele alındığında İ ve S'nin tamamen eşleştiği profillerden söz etmek mümkündür: *şarap, leke, oje, balon* ögeleriyle kurulan eşdizimselliklerde söz konusu profil sağlanabilmektedir. Öte yandan, İ ve S'nin eşleştiği her koşulun aynı anlambilimsel dinamikler aracılığıyla oluşmadığı söylenebilir. İ ve S tamamen eşleşse dahi bu eşleşmenin seçme ve birleştirme (S-B) ekseninde her zaman özgür bir seçim sağlanamamaktadır. Örneğin *kırmızı şarap* birlikteliğinde sıfatın seçim eksenini bütün renkleri kapsayamamaktadır, bu açıdan türsel ayırım oluşturmayı amaçlayan bir birleştirme eksenini kurulabilmektedir.

İ ve S'nin tamamen eşleşmediği profiller incelendiğinde iki farklı koşul ile karşılaşılmıştır. Bazı eşleşme görünümlerinde etkinleştirilen alanlar dil kullanıcısı tarafından öngörülebilir bir durumdadır. Diğer bir deyişle, söz konusu etkin alan profillerinde dil kullanıcısı doğal artalan bilgisi yardımıyla bilişsel bir çerçeve kurulabilmektedir. *Kırmızı gül* öbeği buna örnek olarak gösterilebilir. *Kırmızı gül* profilinde hiçbir dil kullanıcısı niteleyiciyi sap ve yaprakları etkinleştirmek için kullanmayacaktır. Tam eşleşme sağlayan alanlarda olduğu gibi öngörülebilir eşleşme alanlarında da S-B eksenleri her zaman esnek bir görünüm çizememektedir. *Kırmızı biber*, *kırmızı domates* gibi yakın ulamsal öbeklerde öngörülebilir bir eşleşme olmasına rağmen aynı anlamsal dinamiklerle üretilmemiş oldukları söylenebilir: *kırmızı biber* türsel bir ayrıma neden olurken *kırmızı domates* bitkinin olgunluğuna gönderimde bulunmaktadır. Yine S-B ekseninin sınırlılıkları kapsamında *kırmızı göz* örneği dikkate değer bir bulgudur. Söz konusu öbek kurulumunda *mavi göz*, *yeşil göz* öbeklerinde olduğu gibi gözün iris tabakasının rengini değil beyaz kısmını etkinleştirmeye ilişkin bir eğilim söz konusudur. Bu bulguya paralel olarak Cruse (2000) da çalışmasında *red eyes* ve *blue eye* örnekleri üzerinden aynı sonuca ulaşmaktadır. Bu açıdan niteleyicilerin aynı ulam altında yer alması, adlarla bir araya geldiklerinde etkinleştirme alanının aynı olacağı anlamına gelmemektedir. Öte yandan, İ ve S'nin tamamen eşleşmediği diğer bir koşul ise öngörülemeyen profillere ilişkindir. Söz konusu profillerde İ'nin S üzerinde birden fazla bilişsel tasarım yapılmasının mümkün olduğu söylenebilir. *Kırmızı yanak* ve *kırmızı yüz* öbeklerinde olduğu gibi İ ve S'nin birbiriyle öngörülebilir eşleşmesine ulaşmak zordur.

Elde edilen diğer bir sonuç ise İ ve S bazı koşullarda bulanık görünümlere sahip olmasıdır. Bu koşullarda birbirinden bağımsız iki farklı profil elde edilebilmektedir. *Kırmızı kalem* öbek yapısı incelendiğinde “kırmızı renkte olan kalem” ve “kırmızı yazan kalem” olmak üzere iki farklı profil çizilebilmektedir. Söz konusu koşul, İ ve S'ye ilişkin öngörülemeyen etkinleştirmelerin oluşumuna benzese de aralarındaki temel ayrım, öngörülemeyen etkinleştirmelerde tek bir profil çizilmekte olup İ ve S'nin birden çok konumlandırmasına izin vermesi, bulanık alanlarda ise İ ve S'nin birden çok profil çizmesidir.

Çalışmada doğrudan etkin alanlarla ilişkili olmasa da renklerin etkin alan kurulumlarında karşılaşılabilecek birkaç değişkenden daha söz etmek mümkündür. İlk olarak *kırmızı* sıfatının spektrumda her zaman aynı noktada kalmamasıdır. *Kırmızı balon* öbeğinde spektrumda

ortalarda bir konuma sahipken *kırmızı şarap* öbeğinde bordoya yaklaşacaktır. Dil kullanıcısı ise bu bilişsel işlemelemeyi doğrudan yapabilmektedir. İkinci bir değişken ise anlambilimsel söylem ezgisi kurma koşullarıdır. Farklı eşdizimsel öğelerin farklı anlambilimsel ezgi kurma eğiliminde olduğu söylenebilir. Örneğin *kırmızı* ve *göz* sözcükleri yansız ezgi alanı yaratırken *kırmızı göz* öbeği doğrudan olumsuz bir ezgi alanı yaratmaktadır.

Sonuç olarak, dilin karmaşık bir ilişkiler ağı olması ve insan bilişinin karmaşıklığını da ortaya koyması bağlamında, bir sözcüğün anlambilimsel sınırlarını çizmek ve dile yansımalarını somutlaştırmak açısından etkin alanların dikkate değer bir konu olduğu ve konuya ilişkin devam çalışmalarının yapılması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1998). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, Y. vd. (2012). Construction of the Turkish national corpus (TNC). *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. Türkiye.
<http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>.
- Büyükkantarçioğlu, N. (2006). Söylemden ideolojiye: eleştirel söylem çözümlemesi. A. Kocaman (Haz.) *Dilbilim: Temel kavramlar, sorunlar, tartışmalar* (ss. 101-113). Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Croft, W. & Cruse A. D. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, A. (2000). *Meaning in language: An introduction to semantics and pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Erkuş, A. (2009). *Davranış bilimleri için bilimsel araştırma süreci*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Evans, V. (2012). Cognitive linguistics. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science* 3 (2) 129–141.
- Glesne, C. (2013). *Nitel araştırmaya giriş*. (Çev. A. Ersoy ve P. Yalçınoğlu) Ankara: Anı Yayıncılık.
- Langacker, L. (1987). *Foundations of cognitive grammar theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, L. (1999). *Grammar and conceptualization*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, L. (2004). Metonymy in grammar. *Journal of Foreign Languages*, 6, 2-24.
- Langacker, L. (2009). *Investigations in cognitive grammar*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- Lee, D. (2005). *Cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Stubbs, M. (2001). Texts, corpora, and problems of interpretation: a response to widdowson. *Applied Linguistics*, 22, 149–172.
- Tavşancıl, E. & Aslan, A. E. (2001). *İçerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınevi.